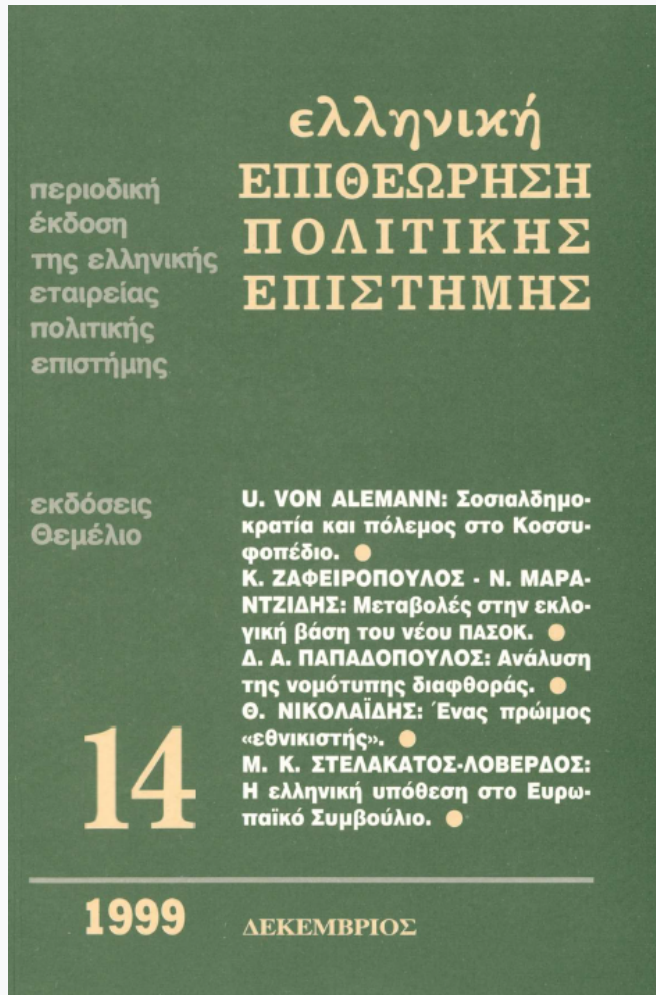

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 14 (1999)

Εκλογικές μεταβολές στην κοινωνική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ: Διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου και ρωγμές στον σκληρό πυρήνα

Κώστας Ζαφειρόπουλος, Νίκος Μαραντζίδης

doi: [10.12681/hpsa.15158](https://doi.org/10.12681/hpsa.15158)

Copyright © 2017, Κώστας Ζαφειρόπουλος, Νίκος Μαραντζίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζαφειρόπουλος Κ., & Μαραντζίδης Ν. (2017). Εκλογικές μεταβολές στην κοινωνική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ: Διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου και ρωγμές στον σκληρό πυρήνα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 14, 24-49. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15158>

ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΑΣΟΚ

ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΚΡΟΑΤΗΡΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΓΜΕΣ ΣΤΟΝ ΣΚΛΗΡΟ ΠΥΡΗΝΑ

Σε σχέση με προηγούμενες εκλογές, οι πιο πρόσφατες βουλευτικές εκλογές παρουσίασαν ένα διαφορετικό είδος εκλογικής συμπεριφοράς, σε ό,τι αφορά στην ταξικότητα της ψήφου προς το ΠΑΣΟΚ. Η πρόσφατη βιβλιογραφία δείχνει ότι οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών της πρωτεύουσας έτειναν να μετατοπιστούν προς το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, ενώ, αντίθετα, αυτοί των λαϊκών περιοχών εκδήλωσαν έντονες τάσεις φυγής. Στο άρθρο αυτό επεκτείνουμε την ανάλυση σε εννέα μεγάλες πόλεις. Επιχειρούμε μια ποσοτική ανάλυση με χρήση πινάκων συνάφειας και log-linear μοντέλων. Στις δύο μεγαλύτερες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, τα κοινωνικά στρώματα δείχνουν να έχουν διαφορετική στάση απέναντι στο ΠΑΣΟΚ από ό,τι στις υπόλοιπες επαρχιακές πόλεις, όπου εμφανίζεται μια περισσότερο κοινωνικά ομοιογενής συμπεριφορά.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Ιανουάριο του 1996, η κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ θα «προδώσει» τον άρρωστο αρχηγό, Ανδρέα Παπανδρέου, και θα εκλέξει πρωθυπουργό τον ιστορικό αντίπαλο του, τον Κ. Σημίτη. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, το συνέδριο του κόμματος θα επιβεβαιώσει την προηγούμενη επιλογή μερικές μόλις μέρες μετά το θάνατο του Παπανδρέου.

Ο Σημίτης θα προσπαθήσει να δημιουργήσει την εικόνα ενός «νέου ΠΑΣΟΚ», και ουσιαστικά με το σύνθημα της προσπάθειας ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ και τον γενικότερο εκσυγχρονισμό

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος διδάσκει στατιστική στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ο Νίκος Μαραντζίδης είναι λέκτορας πολιτικής επιστήμης στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

της χώρας θα εκπέμψει έναν πολιτικό λόγο περισσότερο πραγματιστικό και διαχειριστικό που τα μέλη και οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ δεν είχαν συνηθίσει να ακούν από τον αρχηγό τους. Οι εκλογές του 1996 θα αποτελέσουν δοκιμασία για το πείραμα αυτό της μετάβασης. Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές, χάνοντας όμως από τη δύναμή του 5,5 μονάδες (41,4%).

Από τις πρώτες προσπάθειες διερεύνησης της φυσιογνωμίας του «νέου ΠΑΣΟΚ»,¹ έχει διαφανεί η διαφορετική εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ στα αστικά στρώματα σε σχέση με τα λαϊκά στρώματα των μεγάλων αστικών κέντρων. Ήδη ο Μαυρής (1997) παρατηρεί την αύξηση της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, στις αστικές περιοχές της Αθήνας, έναντι της μείωσης της δύναμης του κόμματος στις περιοχές με μικροαστικά και λαϊκά στρώματα. Η παρατήρηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με παλιότερες παρατηρήσεις και αναλύσεις γύρω από την εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ, που τόνιζαν τη διαρκή τάση ενίσχυσης του ΠΑΣΟΚ στα λαϊκά στρώματα και την ταχύτατη συρρίκνωσή του στα υψηλά (Κατσούδας, 1990· Μαλούτας - Νικολακόπουλος - Παντελίδου, 1992· Διαμαντόπουλος, 1996, 1997). Μάλιστα, αυτό είχε θεωρηθεί ως στοιχείο μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ σε σοσιαλδημοκρατικού τύπου κόμμα (Διαμαντόπουλος, 1996, 1997). Οι παραπάνω έρευνες, όμως, έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους ότι επικεντρώνονται στην Αττική χωρίς να διερευνήσουν άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Ο βαθμός στον οποίο ισχύει αυτή η τάση της διαφοροποίησης της εκλογικής απήχησης του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα της Ελλάδας είναι το κύριο αντικείμενο αυτού του άρθρου. Δηλαδή: α) με-

1. Μας απασχόλησε αρκετά η χρήση των εισαγωγικών στον όρο νέο ΠΑΣΟΚ. Αν και κάποια χαρακτηριστικά της σημερινής φυσιογνωμίας του κόμματος παραπέμπουν σε ευρύτερες μεταβολές της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας σήμερα, και έτσι κατ' αντιστοιχία των New Labour θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για νέο ΠΑΣΟΚ, θεωρούμε εντούτοις πως οι διαφορές μεταξύ «νέου» και «παλιού» ΠΑΣΟΚ είναι πολύ μικρότερες από όσο αφήνεται να φαίνεται από την ηγεσία του κόμματος ή από τα ΜΜΕ. Εξάλλου, όπως έχουν επισημάνει και ερευνητές που έχουν ασχοληθεί ειδικότερα με την οργάνωση και την πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ, η μετεξέλιξη του κόμματος αυτού άρχισε από τις πρώτες κιόλας ημέρες της ίδρυσής του και συνεχιζόταν μέχρι και το θάνατο του ιδρυτή του (Σπουρδαλάκης 1988, 1998). Κατ' επέκταση, τα εισαγωγικά έχουν τη σημασία της αμφισβήτησης τού πόσο πραγματικά νέο είναι το ΠΑΣΟΚ επί των ημερών του Κώστα Σημίτη. Για το θέμα αυτό, βλ. και Ζαφειρόπουλος - Μαραντζίδης (1998). Παρά ταύτα, το θέμα αυτό δεν αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την εργασία μας, γι' αυτό και δε μας απασχολεί βαθύτερα.

λετάμε το βαθμό της εκλογικής διαφοροποίησης των κοινωνικών στρωμάτων, και β) ελέγχουμε αν μπορεί να αποτελέσει ένα γενικό συμπέρασμα το ότι το ΠΑΣΟΚ αύξησε τη δύναμή του σε όλες τις αστικές περιοχές και μείωσε τη δύναμή του στις λαϊκές, σε σχέση με τις εκλογές του 1993. Ουσιαστικά, λοιπόν, θέλουμε να εξετάσουμε αν τάσεις που εμφανίζονται στην Αττική μπορούν να παρατηρηθούν και στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας και, ταυτόχρονα, θέλουμε να δούμε αν, εκτός από τον παράγοντα κοινωνικά στρώματα, υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες που επενεργούν στη μεταβολή της εκλογικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ.

2. ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ ΤΟ «ΝΕΟ ΠΑΣΟΚ»

Για να έχουμε μια αρκετά γενική άποψη για την εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα, επιλέγουμε για την ανάλυσή μας τις εννέα μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις σε αριθμό ψηφισάντων του 1996, που αποτελούν για μας τα αστικά κέντρα της έρευνάς μας: Αθήνα (Α' και Β' Αθηνών, Β' Πειραιά), Θεσσαλονίκη (Α' Θεσσαλονίκης), Λάρισα, Βόλος, Ηράκλειο, Πάτρα, Σέρρες, Καβάλα και Χαλκίδα. Η επιλογή γίνεται με κριτήριο το μέγεθος των αστικών κέντρων, όπως μετριέται με το πλήθος των ψηφισάντων στις εκλογές του 1962.² Επειδή δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία από εκτενείς δειγματοληπτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο σχετικές με την ταξική προέλευση της ψήφου, εκτός από σχολιασμένα στοιχεία ερευνών ιδιωτικών εταιρειών δημοσκόπησης, καταφεύγουμε σε μια εμπειρική επιλογή των περιοχών με βάση τη γενικά παραδεκτή κοινωνική τους φυσιογνωμία. Όπως σημειώνουν και οι Μαλούτας, Νικολακόπουλος και Παντελίδου (1992, σ. 164), «η ταξικότητα της ψήφου (class voting) προσεγγίζεται εμπειρικά με διάφορες μεθόδους, κοινή βάση των οποίων αποτελεί, κατά κανόνα, η προσφυγή σε δεδομένα που προέρχονται από δειγματοληπτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο [?] είναι προφανές ότι η οριζόμενη με αυτόν τον τρόπο ταξικότητα της ψήφου δεν είναι άμεσα συγκρι-

2. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο αστικότητας τον πληθυσμό που καταγράφεται από την απογραφή της ΕΣΥΕ. Θεωρούμε ότι η επιλογή του εκλογικού πληθυσμού ως κριτηρίου επιλογής των αστικών κέντρων εναρμονίζεται περισσότερο με τη λογική του άρθρου, χωρίς ταυτοχρόνως να αποκλείει, σε γενικές γραμμές, την ένταξη στη μελέτη των μεγάλων αστικών κέντρων.

σημη με τα πορίσματα που προκύπτουν από μια γεωγραφική-οικολογική ανάλυση εκλογικών και απογραφικών δεδομένων, όπως αυτή που επιχειρείται στο παρόν άρθρο. Και αυτό, γιατί στην παρούσα προσέγγιση η σχέση κοινωνικής τάξης και ψήφου, αφενός, διαμεσολαβείται από το χώρο και, αφετέρου, δε συμπυκνώνεται σε έναν συνθετικό δείκτη, αλλά αποτελεί σύνολο επιμέρους συσχετίσεων των εκλογικών ποσοστών με κοινωνικές παραμέτρους του πληθυσμού συγκεκριμένων περιοχών». Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η ανάλυσή μας εμπεριέχει ένα βαθμό αυθαιρεσίας, και αποτελεί περισσότερο ιδεατό τύπο παρά πιστή αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Στο βαθμό όμως που και άλλοι ερευνητές, στην Ελλάδα, έχουν χρησιμοποιήσει την αντίστοιχη μεθοδολογία (Νικολακόπουλος, 1990, σ. 221-222· Μαλούτας - Νικολακόπουλος - Παντελίδου, 1992· Διαμαντόπουλος, 1997, σ. 360· Μαυρης, 1997), θεωρούμε ότι η προσέγγισή μας καλύπτει σε επαρκή βαθμό τα κριτήρια μιας επιστημονικής έρευνας.³

Σε κάθε πόλη διακρίνουμε τρία είδη περιοχών. Ομάδες γειτονικών ενοριών που κατά παράδοση διακρίνονται από μια αναγνωρισμένη κοινωνική σύνθεση και χαρακτηρίζονται, ως προς το βαθμό ταξικότητάς τους, ως «αστικές», «μικροαστικές», «λαϊκές», αποτελούν τις ευρείες περιοχές της μελέτης. Στα παρακάτω, χρησιμοποιούμε τον όρο περιοχή για να αποδώσουμε μια κοινωνικά προσδιορισμένη εκλογική ενότητα, όπως περιγράφεται παραπάνω. Ανάλογα με το αν μια περιοχή χαρακτηρίζεται από εμάς ως «αστική», «μικροαστική» ή «λαϊκή» (που μπορεί και να διαβαστεί υψηλού, μεσαίου ή χαμηλού βιοτικού επιπέδου) θεωρούμε ότι το εκλο-

3. Είναι πέρα από τις δυνατότητές μας να συνεχίσουμε τη συζήτηση γύρω από τις πολυσυζητημένες έννοιες της κοινωνικής τάξης, στρώματος, κλπ. Το πράγμα γίνεται πιο πολύπλοκο όταν συνδέουμε την περιοχή κατοικίας με την κοινωνική διαστρωμάτωση και ανισότητα. Υπάρχουν πολλά κριτήρια που θα μπορούσαν να μπουν στο τραπέζι μιας συζήτησης, π.χ. η αξία του τετραγωνικού μέτρου, ο βαθμός μόλυνσης του περιβάλλοντος, το οδικό δίκτυο, η πρόσβαση σε μέσα συγκοινωνίας, το αίσθημα της ασφάλειας, κλπ., με τα οποία η κοινωνιολογία της πόλης έχει εκτενώς ασχοληθεί (Αθηναίος, 1983· Μαλούτας, 1992, σ. 72). Η δική μας προσέγγιση έχει περισσότερο ένα χαρακτηρισμό ταξινόμησης των περιοχών ως χαμηλού, μεσαίου και υψηλού βιοτικού επιπέδου, επειδή ακριβώς προσπαθούμε να λάβουμε γενικά υπόψη όλους τους παραπάνω παράγοντες. Σε πόλεις όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Πάτρα, τα κοινωνικά σύνορα των περιοχών μοιάζουν περισσότερο ευδιάκριτα, ενώ σε πόλεις όπως η Καβάλα και η Χαλκίδα, οι γραμμές οριοθέτησης είναι περισσότερο αμφοιβητούμενες και, κατ' επέκταση, τα περιθώρια σφάλματος είναι μεγαλύτερα.

γικό της αποτέλεσμα είναι χαρακτηριστικό της εκλογικής συμπεριφοράς του κοινωνικού στρώματος που αντιστοιχεί με αυτή. Αναλυτικά επιλέχτηκαν για κάθε πόλη:

ΑΘΗΝΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Κολωνάκι (Αγ. Διονυσίου)	Κυψέλη (Αγ. Ζώνης)	Περιστέρι
Εκάλη	Πατήσια (Αγ. Λουκά)	Αιγάλεω
Ψυχικό	Ζωγράφου	Κερατσίνι
Φιλοθέη	Αργυρούπολη	Νίκαια

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Μηνά	υπόλοιπες ενορίες του Α΄ δημοτικού διαμερίσματος	Ευκαρπία
Αγ. Σοφίας	Δ΄ δημοτικό διαμέρισμα	Εύοσμος
Γρ. Παλαμά	Ε΄ δημοτικό διαμέρισμα	Πολίχνη
Νέας Παναγίας (είναι ενορίες του Α΄ δημοτικού διαμερίσματος)		Σταυρούπολη Μενεμένη

ΛΑΡΙΣΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Αχιλλείου	Αγ. Κωνσταντίνου	Σαράντα Μαρτύρων

ΒΟΛΟΣ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Κωνσταντίνου	Ανάληψης	Αγ. Θεοδώρων
Αγ. Νικολάου	Μεταμόρφωσης	Αγ. Αναργύρων

ΗΡΑΚΛΕΙΟ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Μηνά	Αγ. Δημητρίου	Αγ. Τριάδας
Παναγίας	Αγ. Γεωργίου	Φορτέτσας

ΠΑΤΡΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Ανδρέα Ευαγγελίστριας Παντάνασας	Αγ. Δημητρίου Αγ. Νικολάου Παντοκράτορα	Αγ. Διονυσίου

ΚΑΒΑΛΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Παύλου Αγ. Ιωάννη	Αγ. Παρασκευή Αγ. Γεωργίου	Αγ. Αθανασίου Αγ. Βαρβάρας

ΣΕΡΡΕΣ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Μεγ. Ταξιαρχών Αγ. Αντωνίου	Αγ. Αναργύρων Πρ. Ηλία Τιμίου Σταυρού Κοιμ. Θεοτόκου	Ευαγγελίστριας Ιωαν. Θεολόγου Σαράντα Μαρτύρων

ΧΑΛΚΙΔΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Νικολάου Αγ. Δημητρίου	Αγ. Παρασκευής Κοιμ. Θεοτόκου	Αγ. Ιωάννη

3. ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ 1993-1996

Η μελέτη των εκλογών του 1993 και του 1996 μπορεί να παρέχει στοιχεία για τη μελέτη της φυσιογνωμίας του «νέου ΠΑΣΟΚ», στη μετα-Παπανδρέου περίοδο. Οι εκλογικές μεταβολές της περιόδου 1993-1996 περιγράφονται στον Πίνακα 1 και στο Διάγραμμα 1.

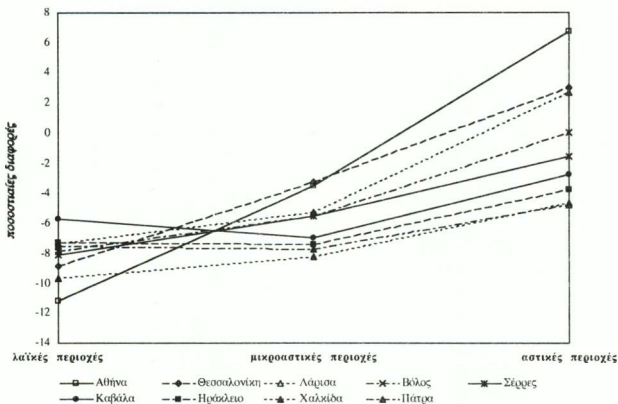
Είναι εμφανές ότι η ψήφος των αστικών περιοχών προς το ΠΑΣΟΚ είτε παρουσίασε άνοδο με πιο χαρακτηριστική αυτή που παρατηρείται στις μεγαλύτερες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, ή μικρότερη μείωση σε σχέση με την εθνική του μεταβολή και τις μεταβολές στις άλλες περιοχές (μικροαστικές και λαϊκές) της μελέτης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Διαφοροποίηση της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα

Ο Μαυρής (1997) παρατηρώντας αυτή την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στις αστικές περιοχές αλλά και την ταυτόχρονη μείωση της δύναμης του στις λαϊκές περιοχές, στην Αθήνα, συμπέρανε ότι το ΠΑΣΟΚ ενισχύεται σημαντικά στις αμιγώς αστικές περιοχές της πρωτεύουσας και συρρικνώνεται στις αμιγώς εργατικές. Παρατηρώντας την περίπτωση της Θεσσαλονίκης μπορεί κανείς να βγάλει ακριβώς το ίδιο συμπέρασμα. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα τού κατά πόσο αυτή η διαφοροποίηση της εκλογικής συμπεριφοράς που παρατηρήθηκε στην πρωτεύουσα, και σε σημαντικό βαθμό και στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της χώρας, είναι χαρακτηριστικό όλων των αστικών κέντρων της χώρας. Αν δηλαδή παρατηρείται μια γενικευμένη διασπορά της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές μάζες, με ταυτόχρονη άνοδό της στα αστικά στρώματα των πόλεων.

Η ανάλυση των μεταβολών της δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις άλλες πόλεις δεν οδηγεί ακριβώς στο ίδιο συμπέρασμα. Εκτός από την περίπτωση της Λάρισας, όπου παρατηρούνται αντίστοιχες διαφοροποιήσεις συμπεριφοράς, με μικρότερη ωστόσο ένταση, σε όλες τις άλλες πόλεις οι διαφορές δεν είναι τόσο έντονες. Παρά το γε-

γονός ότι οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών παρουσιάζουν αύξηση της υποστήριξής τους στο ΠΑΣΟΚ στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, δεν παρουσιάζουν το ίδιο και στις άλλες πόλεις.

Στις αστικές περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης το ΠΑΣΟΚ αυξάνει τη δύναμή του σχεδόν κατά πέντε ποσοστιαίες μονάδες (Πίνακας 1). Στις ίδιες πόλεις, για τις μικροαστικές περιοχές παρατηρείται πτώση 3,36%, ενώ για τις λαϊκές περιοχές η πτώση είναι πολύ μεγαλύτερη, 9,97%. Στις άλλες πόλεις, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει πτώση και στις αστικές περιοχές, 2,06%. Παρά το γεγονός ότι η πτώση στις αστικές περιοχές είναι μικρότερη σε σχέση με αυτήν που υφίσταται το ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές και μικροαστικές περιοχές των ίδιων πόλεων, εντούτοις δεν μπορούμε να πούμε ότι με τη δική μας προσέγγιση η δυναμική ανόδου του ΠΑΣΟΚ που εμφανίζεται στις δύο μεγάλες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, αποτυπώνεται και στις υπόλοιπες πόλεις.

Διαμορφώνονται δύο διαφορετικές εκλογικές συμπεριφορές που φαίνεται να σχετίζονται με τις δύο κατηγορίες πόλεων. Έτσι μπορούμε να εισαγάγουμε στη μελέτη μας τον παράγοντα κατηγορία πόλεων, που για εμάς έχει δύο επίπεδα: 1) Αθήνα-Θεσσαλονίκη, και 2) υπόλοιπες πόλεις. Το ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί είναι κατά πόσο ο παράγοντας κατηγορία πόλεων παράγει σημαντικά διαφορετικές συμπεριφορές των κοινωνικών στρωμάτων τους, ως προς την ψήφο τους προς το ΠΑΣΟΚ.

Για τις υπόλοιπες πόλεις, πλην της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, παρατηρούμε την ύπαρξη μιας σχετικά ομοιογενούς εκλογικής συμπεριφοράς των κοινωνικών στρωμάτων απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Αυτή η ομοιογένεια δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο των πιο μικρών πόλεων, αλλά η εν λόγω τάση εμφανίζεται και σε πόλεις του μεγέθους της Πάτρας και του Ηρακλείου. Στο Διάγραμμα 1 μπορούμε να παρακολουθήσουμε ότι το Ηράκλειο και η Πάτρα είναι από τις πόλεις που εμφανίζουν το μικρότερο άνοιγμα της ψαλίδας. Με δεδομένο ότι οι περιοχές αυτές αποτελούν προπύργια του ΠΑΣΟΚ, τίθεται το ερώτημα τού κατά πόσο η δεδομένη υποστήριξη της περιοχής προς το ΠΑΣΟΚ αποτελεί έναν παράγοντα επίδρασης στη διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος των εκλογών του 1996.

Θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα κατά πόσο η προηγούμενη εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ επηρεάζει τα μεγέθη των μεταβολών. Η σημασία αυτού του ερωτήματος έγκειται στην πιθανότητα μετατόπισης του κέντρου βάρους της ανάλυσης από το κοινωνικό ή γεω-

γραφικό στοιχείο, που αναφέραμε παραπάνω, στο πολιτικό- εκλογικό στοιχείο. Με άλλα λόγια, μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν η εκλογική απήχηση του κόμματος σε μια συγκεκριμένη περιοχή αποκτά μια περισσότερο αυτόνομη δυναμική, και είναι αυτή που επηρεάζει περισσότερο τις εκλογικές καταγραφές. Χρησιμοποιούμε γι' αυτό τα εκλογικά αποτελέσματα του 1993. Επιπλέον, θα πρέπει να διερευνήσουμε αυτόν τον παράγοντα όχι μόνο σε επίπεδο πόλης αλλά και στο μικρότερο επίπεδο της ανάλυσης μας, που είναι οι κοινωνικά προσδιορισμένες περιοχές που έχουμε επιλέξει. Έτσι θα μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε με τη μεγαλύτερη λεπτομέρεια τη δυναμική μιας περιοχής και πώς αυτή διαφοροποιεί την τελική υποστήριξη προς το ΠΑΣΟΚ. Για το σκοπό αυτό, υπολογίζουμε το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ για κάθε κοινωνικό στρώμα σε κάθε πόλη. Αναλυτικά τα ποσοστά περιγράφονται στον Πίνακα 1.

Έτσι στην ανάλυση υπεισέρχονται τρεις παράγοντες με τους οποίους προσπαθούμε να εξηγήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι μεταβολές στην εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Πρώτος παράγοντας είναι το *κοινωνικό στρώμα*,⁴ δεύτερος παράγοντας η προηγούμενη εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ σε κάθε περιοχή (κοινωνικό στρώμα), όπως αυτή εκφράζεται με το εκλογικό ποσοστό του στις εκλογές του 1993. Ο τρίτος παράγοντας διαμορφώνεται από τις δύο κατηγορίες πόλεων: α) Αθήνα και Θεσσαλονίκη, και β) υπόλοιπες πόλεις.

4. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Σε αναλύσεις τέτοιου είδους, όπου μια μεταβλητή –η εκλογική διαφοροποίηση, στην περίπτωσή μας– θεωρείται ως εξαρτημένη μεταβλητή και το ζητούμενο είναι να διερευνηθεί η επίδραση που έχουν σε αυτήν μια σειρά από ποιοτικές μεταβλητές-χαρακτηριστικά (οι περιοχές, ο παράγοντας κατηγορία πόλεων), η μέθοδος που συνήθως χρησιμοποιείται είναι η ανάλυση της διασποράς (analysis of variance) με πολλούς παράγοντες. Η μέθοδος αυτή δίνει τη δυνατότητα να βρεθεί η επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών καθώς και των αλληλεπιδράσεών τους, πάνω στην εξαρτημένη μεταβλητή. Κατά περίπτωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν «συμμεταβλητή»

4. Έτσι όπως το έχουμε συνδέσει με την εκλογική περιοχή, δηλαδή αστικές περιοχές, μικροαστικές περιοχές, και λαϊκές περιοχές.

(covariate) μια συνεχής ανεξάρτητη μεταβλητή, που, στην περίπτωση μας, θα ήταν η προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Επειδή όμως ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι μόλις 27 (9 πόλεις επί 3 περιοχές σε κάθε μία), δηλαδή πολύ μικρός για την εξαγωγή αξιόπιστων στατιστικών συμπερασμάτων, ιδιαίτερα για την εκτίμηση στατιστικά σημαντικών αλληλεπιδράσεων, σε αυτή την ανάλυση ενεργούμε διαφορετικά.

Η μέθοδος που επιλέχτηκε για την ανάλυση των δεδομένων μας είναι η ανάλυση με χρήση πινάκων διπλής εισόδου και των log-linear μοντέλων. Μας ενδιαφέρει να δούμε με ακρίβεια πώς μεταβάλλεται το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ ανά επίπεδο κάθε παράγοντα αλλά και στο σύνολό τους, όταν δηλαδή θεωρήσουμε ότι όλοι μαζί επιδρούν από κοινού.

Η επιλογή των τριών περιοχών σε κάθε πόλη έγινε με βάση τα διαθέσιμα εμπειρικά στοιχεία που είχαμε γι' αυτές.⁵ Δεν λαμβάνεται υπόψη ο αριθμός των ψηφοφόρων σε κάθε μία περιοχή. Έτσι στο σύνολο των δεδομένων συνυπάρχουν περιοχές με μικρό ή με μεγαλύτερο εκλογικό πληθυσμό. Ο μικρότερος αριθμός ψηφοφόρων παρατηρείται στην αστική περιοχή της Λάρισας, 3.990 έγκυροι ψήφοι. Για να ισοσταθμίσουμε την επίδραση του αριθμού των ψηφοφόρων, σταθμίζουμε τους αριθμούς ψηφοφόρων πολλαπλασιάζοντας το ποσοστό αλλαγής ψήφου στο ΠΑΣΟΚ επί 4.000. Έτσι είναι σαν να έχουμε στην έρευνά μας 4.000 ψηφοφόρους σε κάθε περιοχή (κάθε κοινωνικό στρώμα). Περιγράφοντας πόσοι ψηφοφόροι (σε σύνολο 4.000) από κάθε περιοχή μετακινήθηκαν, απαλείφουμε την επίδραση του αριθμού ψηφοφόρων αφού θεωρούμε ότι όλες οι περιοχές έχουν το μέγεθος της μικρότερης περιοχής (που είναι η αστική περιοχή της Λάρισας).

Η απόλυτη τιμή του ποσοστού των ψηφοφόρων που άλλαξαν εκλογική τοποθέτηση ως προς το ΠΑΣΟΚ δηλώνει το ποσοστό των ψηφοφόρων που άλλαξε τοποθέτηση ανεξάρτητα από την κατεύθυνση της αλλαγής. Για να διακρίνουμε την κατεύθυνση (μείωση ή αύξηση) της μεταβολής του πλήθους αυτών των ψηφοφόρων, δημιουργούμε πέντε κατηγορίες-επίπεδα ποσοστιαίας μεταβολής της δύναμης του ΠΑΣΟΚ: μεταβολή μεγαλύτερη από -3%, -3% ως -1%,

5. Η επιλογή των περιοχών, όπως έχουμε αναφέρει προηγούμενα, έγινε είτε με βάση προηγούμενες έρευνες (Αθηναίος, 1988· Δώδος, 1988· Νικολακόπουλος, 1990, σ. 221-222· Ζαφειρόπουλος, 1995· Διαμαντόπουλος, 1997, σ. 360· Μαυρή, 1997) ή με έρευνα πεδίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς τις περιοχές,
Αθήνα και Θεσσαλονίκη (%)

Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
Λαϊκές	10 (399)				
Μικροαστικές	3 (135)				
Αστικές					5 (195)

Cramer's V=1,00

-1% ως 1%, 1% ως 3%, μεγαλύτερη από 3%. Ο αριθμός των ψηφοφόρων που άλλαξε κομματική προτίμηση κατανέμεται στις πέντε κατηγορίες.

Για τη θεώρηση της προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993, δημιουργούμε τέσσερα επίπεδα: χρησιμοποιούμε τα 25%, 50% και 75% ποσοστιαία σημεία (percentiles) για να δημιουργήσουμε τέσσερις ομάδες περιοχών:⁶ αυτές που έχουν ποσοστά του ΠΑΣΟΚ 1993 μέχρι 40,3%, περιοχές με ποσοστά του ΠΑΣΟΚ 1993 από 40,3% ως 47,7%, περιοχές από 47,7% ως 51,5% και αυτές με ποσοστά του ΠΑΣΟΚ 1993 πάνω από 51,5%. Η χρήση των ποσοστιαίων σημείων μάς δίνει τη δυνατότητα να επιμερίσουμε το σύνολο των περιοχών σε τέσσερις ισοπληθείς ομάδες. Με τον τρόπο αυτό προσπαθούμε να απαλείψουμε την ενδεχόμενη επίδραση που προκαλεί το «μέγεθος» της κάθε ομάδας κατά τη χρήση της στατιστικής μεθόδου που χρησιμοποιούμε, και να επιτρέψουμε να διαφανούν κυρίως οι αλληλεπιδράσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους υπό μελέτη παράγοντες.

6. Επιλέγουμε έναν μικρό αριθμό ομάδων περιοχών, ώστε να ελαχιστοποιείται ο αριθμός των κελιών που έχουν λίγες παρατηρήσεις στους πίνακες συνάφειας, οι οποίοι συνδέουν τις ποιοτικές μεταβλητές-παράγοντες ανά δύο. Αυτό είναι απαραίτητο προκειμένου να εξαγονται αξιόπιστα συμπεράσματα από την ανάλυση τέτοιων μεταβλητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993), Αθήνα και Θεσσαλονίκη (%)
 Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%	3 (135)				5 (195)
ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%					
ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%					
ΠΑΣΟΚ93 από 51,5% μέχρι 51,5%					
ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%					
	3		9		11
			(352)		(466)

Cramer's V=0,71.

5. ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στον Πίνακα 2 βλέπουμε την κατανομή ποσοστών των ψηφοφόρων που διαφοροποιήθηκαν ανά περιοχή σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Παρατηρούμε ότι 10% των ψηφοφόρων των λαϊκών περιοχών δεν υποστήριξαν το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, προκαλώντας μείωση της δύναμης του ΠΑΣΟΚ μεγαλύτερη από 3%. Στις μικροαστικές περιοχές, το αντίστοιχο ποσοστό ψηφοφόρων είναι 3%. Δεν υπάρχει κανένας ψηφοφόρος των αστικών περιοχών στην κατηγορία της μείωσης της δύναμης του ΠΑΣΟΚ, η οποία φαίνεται να μονοπωλείται από τις μη αστικές περιοχές.

Στον αντίποδα αυτών των μετατοπίσεων τοποθετούνται οι αστικές περιοχές. Το 5% των ψηφοφόρων τους προκάλεσαν με την ψήφο τους αύξηση του εκλογικού ποσοστού του ΠΑΣΟΚ στις περιοχές τους. Δηλαδή 5 στους 100 ψηφοφόρους που δεν ψήφισαν ΠΑΣΟΚ στις προηγούμενες εκλογές του 1993 ψηφίζουν ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, και με την ψήφο τους αυτή διαφοροποιούν το ποσοστό των περιοχών τους αυξητικά πάνω από 3%. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο εύρος διαφοροποίησης ποσοστού από -3% ως 3% δεν τοποθετείται κανείς ψηφοφόρος. Αυτό σημαίνει ότι στις περιοχές της έρευνας δεν σημειώθηκαν τέτοιες ενδιάμεσου με-

γέθους μετατοπίσεις ψηφοφόρων. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι παρατηρείται μια σαφής διαφοροποίηση στη φυσιολογική των αστικών περιοχών έναντι των λαϊκών και μικροαστικών περιοχών, με τις αστικές να έχουν κινηθεί προς την υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ.

Σύμφωνα με τον στατιστικό έλεγχο, η εκλογική διαφοροποίηση είναι σαφώς εξαρτημένη από την περιοχή. Το V του Cramer που χρησιμοποιείται για να ελέγξουμε τη συσχέτιση των δύο χαρακτηριστικών παίρνει τη μέγιστη τιμή του (μονάδα) δηλώνοντας έτσι τον πολύ υψηλό βαθμό της συσχέτισης της περιοχής με τις εκλογικές μεταβολές που παρατηρήθηκαν.

Στον Πίνακα 3, βλέπουμε την επίδραση της προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ στη διαμόρφωση των εκλογικών διαφοροποιήσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Παρατηρούμε ότι οι εκλογικές απώλειες του ΠΑΣΟΚ είναι μεγαλύτερες στις περιοχές όπου είχε τη μεγαλύτερη απήχηση το 1993. Ο συντελεστής V του Cramer έχει την τιμή 0,71, εκφράζοντας την υψηλή συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης του κόμματος με την εκλογική μετατόπιση. Η συσχέτιση αυτή είναι ωστόσο μικρότερη από αυτήν που παρατηρείται ανάμεσα στην εκλογική μετατόπιση με την περιοχή (V του Cramer=1).

Σύμφωνα με τους Πίνακες 2 και 3, η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ εξαρτάται από την περιοχή και την προηγούμενη δύναμη του κόμματος στις εκλογές του 1993. Στον Πίνακα 4 περιγράφεται η εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ το 1993 στις τρεις κατηγορίες περιοχών. Από την παρατήρηση του πίνακα φαίνεται ότι οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν μεταβάλλοντας το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ προέρχονται από λαϊκές περιοχές οι οποίες εμφάνιζαν υψηλά ποσοστά του κόμματος πάνω από 47,7%. Αντίθετα, είναι μικρότερο το ποσοστό των μετακινούμενων ψηφοφόρων των μικροαστικών και αστικών περιοχών που ταυτόχρονα εμφάνιζαν χαμηλότερη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Ενισχύεται έτσι η εικόνα της έντονης διαφοροποίησης της εκλογικής φυσιολογίας των μικροαστικών και αστικών περιοχών, που από περιοχές με χαμηλά επίπεδα δύναμης του ΠΑΣΟΚ αναδεικνύονται σε σημαντικό τροφοδότη του στις εκλογές του 1996. Η περιοχή και το επίπεδο προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ εμφανίζονται σημαντικά εξαρτημένα – το V του Cramer είναι ίσο με 0,70 τεκμηριώνοντας την έντονη συσχέτιση των δύο χαρακτηριστικών.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνοψίσουμε ότι η περιοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μέση προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993) ως προς τις περιοχές, Αθήνα και Θεσσαλονίκη (%)
Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%	ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%	ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%	ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%
Λαϊκές			9 (352)	11 (446)
Μικροαστικές	3 (135)			
Αστικές	6 (223)			

Cramer's $V=0,707$.

αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα διαμόρφωσης των εκλογικών διαφοροποιήσεων του ΠΑΣΟΚ σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών που στις εκλογές του 1993 δεν υποστήριζαν με σημαντικά ποσοστά τους το κόμμα, τείνουν να γίνουν στις εκλογές του 1996 σημαντικός τροφодότης του. Αντίθετα, οι ψηφοφόροι των λαϊκών περιοχών, βασικός υποστηρικτής του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993, τείνουν να απομακρυνθούν από τους σοσιαλιστές.

Για να ελέγξουμε πώς οι παραπάνω παράγοντες επιδρούν συνολικά στη διαμόρφωση των εκλογικών διαφοροποιήσεων, χρησιμοποιούμε μια πολυμεταβλητή ανάλυση όπου συνυπολογίζονται οι επιδράσεις όλων των παραγόντων από κοινού. Το προτεινόμενο log-linear μοντέλο αποτελεί μια γενίκευση του ελέγχου σε πίνακες διπλής εισόδου. Τέτοια μοντέλα έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση των εκλογικών μετατοπίσεων σε σχέση με τη γεωγραφική κατανομή των περιφερειών και την «ταξική» προέλευση των ψηφοφόρων (Johnston - Pattie - Russel, 1993). Εδώ δεχόμαστε ότι μπορεί να υπάρχει πολλαπλή επίδραση των μεταβλητών. Ελέγχονται οι αλληλεπιδράσεις της εκλογικής διαφοροποίησης (που είναι η μεταβλητή που μας ενδιαφέρει) με τις άλλες, αλλά και των άλλων μεταβλητών μεταξύ τους. Από τις επιμέρους συσχετίσεις (partial associations) και τις σημαντικότητές τους μπορούμε να αποφανθούμε για το ποιες μεταβλητές και με ποιο τρόπο είναι συσχετισμένες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Έλεγχος για επί μέρους συσχετίσεις στο log-linear μοντέλο,
Αθήνα-Θεσσαλονίκη

Συσχέτιση-αλληλεπιδράσεις	Επί μέρους χ^2	Βαθμοί ελευθερίας	Σημαντικότητα
διαφορά*περιοχή	445,996	8	0,00
διαφορά*προηγούμενη δύναμη	0,00	12	1,00
Περιοχή*προηγούμενη δύναμη	770,212	6	0,00
Διαφορά	2.591,404	4	0,00
Περιοχή	669,014	2	0,00
Προηγούμενη δύναμη	668,776	3	0,00

Στον Πίνακα 5 φαίνονται τα αποτελέσματα των ελέγχων για επί μέρους συσχετίσεις (partial associations) σε ένα log-linear μοντέλο για τις πόλεις Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Από τον Πίνακα φαίνεται ότι, με δεδομένο πως όλοι οι παράγοντες συμμετέχουν με τις επιδράσεις τους στο μοντέλο, όλες οι ανά δύο αλληλεπιδράσεις είναι στατιστικά σημαντικές, εκτός από την αλληλεπίδραση διαφορά*προηγούμενη δύναμη (σημαντικότητα=1,00). Ερμηνεύοντας τις ανά δύο αλληλεπιδράσεις βλέπουμε ότι ο βαθμός διαφοροποίησης του εκλογικού ποσοστού του ΠΑΣΟΚ (διαφορά) είναι συσχετισμένο με την περιοχή, ενώ η περιοχή είναι συσχετισμένη με την προηγούμενη δύναμη του κόμματος. Δηλαδή, η περιοχή στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα ερμηνείας τόσο του εκλογικού αποτελέσματος όσο και των εκλογικών διαφοροποιήσεων. Οι στατιστικά σημαντικές αλληλεπιδράσεις της περιοχής με την προηγούμενη δύναμη και την εκλογική διαφοροποίηση δείχνουν ότι οι παρατηρούμενες διαφορετικές συμπεριφορές των ψηφοφόρων των περιοχών, που καταγράφονται ως διαφορετικές κατανομές ποσοστών, δεν διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα κάποιων τυχαίων παραγόντων αλλά εκφράζουν τη σαφή επίδραση και την εξάρτησή τους από τα ειδικά χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών.

Το γεγονός ότι ο βαθμός διαφοροποίησης και η προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ εμφανίζονται ασυσχέτιστα κάτω από την παρουσία των άλλων συσχετίσεων οφείλεται στο ότι οι άλλοι συνδυασμοί παραγόντων συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της ερμηνευτικής ικανότητας του μοντέλου, αφήνοντας ελάχιστα να ερμηνευτούν από την αλληλεπίδραση διαφορά*προηγούμενη δύναμη.

Δηλαδή, ενώ στους ελέγχους των μεταβλητών ανά δύο εμφανιζόταν ισχυρή η συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης με το βαθμό διαφοροποίησης, βλέπουμε ότι η συσχέτιση αυτή ήταν έμμεση αφού τώρα έχει απορροφηθεί από τις συσχετίσεις διαφορά-περιοχή και προηγούμενη δύναμη-περιοχή. Οι ψηφοφόροι δηλαδή των αστικών, μικροαστικών και λαϊκών περιοχών συμπεριφέρθηκαν με έντονα διαφορετικό τρόπο στις εκλογές του 1996 και η συμπεριφορά τους αυτή είχε σημαντική επίδραση στην εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Η συσχέτιση της διαφοράς με την προηγούμενη δύναμη αρχικά εμφανιζόταν στατιστικά σημαντική (Πίνακας 3) επειδή και οι δύο παράγοντες συσχετιζόνταν με έναν τρίτο, την περιοχή.

Με προς τα πίσω απαλοιφή των αλληλεπιδράσεων (backward elimination) παράγεται τελικά ένα μοντέλο με στατιστικά σημαντικές τις αλληλεπιδράσεις διαφορά*περιοχή και περιοχή*προηγούμενη δύναμη (Likelihood chi square=0, df=36, p=1). Συμπερασματικά, η ψήφος προς το ΠΑΣΟΚ σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη εκφράζεται με δύο μη συγκλίνουσες συμπεριφορές: α) την υψηλή υποστήριξη του κόμματος από τους ψηφοφόρους των λαϊκών περιοχών στις εκλογές του 1993 και τη μικρότερη υποστήριξη του κόμματος στις αστικές περιοχές στις εκλογές αυτές, και, β) τη διαφοροποίησή τους με την ελάττωση του εκλογικού ποσοστού του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996 στις λαϊκές περιοχές και τη σαφή άνοδό του στις αστικές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς την περιοχή, άλλες πόλεις (%)

Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
Λαϊκές	8 (304)				
Μικροαστικές	7 (265)				
Αστικές	4 (174)	2 (85)	0 (3)	3 (109)	

Cramer's V=0,45.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993), άλλες πόλεις (%)
 Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%		2 (61)	0 (3)	3 (109)	
ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%	6 (236)	3 (109)			
ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%	7 (274)				
ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%	7 (289)				

Cramer's V=0,54.

6. ΤΑ ΑΛΛΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ (ΛΑΡΙΣΙΑ-ΒΟΛΟΣ-ΗΡΑΚΛΕΙΟ-ΠΑΤΡΑ-ΚΑΒΑΛΑ-ΣΕΡΡΕΣ-ΧΑΛΚΙΔΑ)

Στον Πίνακα 6 διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των ψηφοφόρων τοποθετείται προς την κατεύθυνση της μείωσης του ποσοστού του ΠΑΣΟΚ. Οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών που διαφοροποιούν την ψήφο τους (από ή προς το ΠΑΣΟΚ), δεν περιορίζονται στην κατηγορία της αύξησης του ποσοστού του κόμματος όπως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, αλλά παρουσιάζουν και σημαντικές τάσεις προς την κατεύθυνση της ελάττωσης της υποστήριξής τους προς το ΠΑΣΟΚ. Στις άλλες πόλεις, δηλαδή, παρατηρείται μεγαλύτερη διακύμανση της υποστήριξης του ΠΑΣΟΚ στις αστικές περιοχές. Παρά την τάση ενός τμήματος των ψηφοφόρων των αστικών περιοχών να αυξήσουν τη δύναμη του ΠΑΣΟΚ, η πλειοψηφία εντούτοις των ψηφοφόρων αυτών των περιοχών απομακρύνεται από το ΠΑΣΟΚ προσεγγίζοντας έτσι τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων των λαϊκών και των μικροαστικών περιοχών. Το εύρος της διακύμανσης στις διαφοροποιήσεις των αστικών περιοχών των υπόλοιπων πόλεων εκφράζεται και με το συντελεστή V του Cramer=0,45. Αυτός, αν και υψηλός, διαφέρει πολύ από την τιμή ένα (τη μέγιστη δυνατή τιμή του) που είχε στην περίπτωση των πόλεων της Αθήνας

και της Θεσσαλονίκης. Η απόκλιση δηλαδή μεταξύ των λαϊκών και αστικών περιοχών ως προς την ψήφο στο ΠΑΣΟΚ που είχε παρατηρηθεί σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη δεν επιβεβαιώνεται στις υπόλοιπες πόλεις.

Ως προς την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993, μπορούμε να δούμε στον Πίνακα 7 ότι ο κύριος όγκος των μετατοπίσεων στις άλλες πόλεις εντοπίζεται στις περιοχές με τα υψηλότερα ποσοστά του ΠΑΣΟΚ του 1993. Αυτές οι μετακινήσεις είναι προς την κατεύθυνση της μείωσης του εκλογικού ποσοστού του κόμματος. Ο υψηλός συντελεστής του Cramer 0,54 δηλώνει τη συσχέτιση του εκλογικού παρελθόντος των περιοχών με την εκλογική διαφοροποίηση που ακολούθησε. Πιο συγκεκριμένα, ο μεγαλύτερος αριθμός ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν βρίσκονται σε περιοχές με μεσαία ή πολύ υψηλή δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Αυτή τους η μετατόπιση κατευθύνθηκε προς τη μείωση του ποσοστού του ΠΑΣΟΚ.

Στο προηγούμενο τμήμα που αφορά στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, παρατηρήσαμε την έντονη συσχέτιση της περιοχής με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Εκεί οι περιοχές που αντιστοιχούν σε λαϊκά στρώματα παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά του ΠΑΣΟΚ το 1993. Στον Πίνακα 8 φαίνεται η αντίστοιχη κατανομή για τις περιοχές στις υπόλοιπες πόλεις. Χωρίς να είναι ασυσχέτιστη η περιοχή με την εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ του 1993, φαίνεται ότι η δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Μέση προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993) ως προς την περιοχή, άλλες πόλεις (%)

Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%	ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%	ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%	ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%
Λαϊκές		8 (308)	7 (280)	8 (337)
Μικροαστικές		5 (215)	7 (268)	8 (311)
Αστικές	1 (58)	4 (160)		4 (150)

Cramer's V=0,31.

του 1993 είναι περισσότερο ισοκατανεμημένη στους ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν, ανεξάρτητα κοινωνικού στρώματος, V του $Cramer=0,31$. Οι μετακινούμενοι ψηφοφόροι τοποθετούνται σε περιοχές με υψηλή δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Λίγοι μετακινούμενοι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών βρίσκονται σε περιοχές με τη χαμηλότερη προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αντίθετα, ήταν εντονότερη η συσχέτιση της περιοχής με την προηγούμενη εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα λέγαμε ότι η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ στις άλλες πόλεις, αν και επηρεάζεται από την περιοχή, παρουσιάζεται ωστόσο αμβλυμένη σε σχέση με την έντονη συσχέτιση που εμφανίζεται στις πόλεις Αθήνα και Θεσσαλονίκη.⁷ Η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ επηρεάζεται επίσης από την προηγούμενη δύναμη της περιοχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Έλεγχος για επί μέρους συσχετίσεις στο log-linear μοντέλο, άλλες πόλεις

Συσχέτιση-αλληλεπιδράσεις	Επί μέρους χ^2	Βαθμοί ελευθερίας	Σημαντικότητα
διαφορά*περιοχή	252,826	8	0,00
διαφορά*προηγούμενη δύναμη	618,080	12	0,00
Περιοχή*προηγούμενη δύναμη	251,348	6	0,00
Διαφορά	5.392,920	4	0,00
Περιοχή	62,164	2	0,00
Προηγούμενη δύναμη	556,590	3	0,00

Με την εφαρμογή ενός log-linear μοντέλου στα δεδομένα των άλλων πόλεων, όπως φαίνεται στον Πίνακα 9, περιγράφονται οι επί μέρους συσχετίσεις των παραγόντων που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση. Η διαφορά (εκλογική διαφοροποίηση) συσχετίζεται σημαντικά με την περιοχή και την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη η εκλογική διαφοροποίηση επηρεάζεται από την περιοχή, η οποία με τη σειρά της είναι σημαντικός

7. Το συμπέρασμα αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται στη δική μας αδυναμία να έχουμε ακριβή στοιχεία γύρω από τον κοινωνικό χαρακτήρα των ενοριών που επιλέξαμε στις επαρχιακές πόλεις. Ως εκ τούτου, θα ήταν χρήσιμο τα συμπεράσματα αυτά να επιβεβαιώνονταν κι από άλλες εργασίες που θα διέθεταν μεγαλύτερη ακρίβεια στα δεδομένα τους.

παράγοντας ερμηνείας της προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ. Αντίθετα, στις άλλες πόλεις, η εκλογική διαφοροποίηση επηρεάζεται τόσο από τη φυσιογνωμία της περιοχής όσο και από την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στην περιοχή. Συγχρόνως, αυτοί οι δύο παράγοντες στο συγκεκριμένο πολυμεταβλητό μοντέλο εμφανίζονται μεταξύ τους εξαρτημένοι (σημαντικότητα=0,00).

Με την προς τα πίσω απαλοιφή των πολλαπλών αλληλεπιδράσεων παράγεται το μοντέλο διαφορά*περιοχή, διαφορά*προηγούμενη δύναμη, περιοχή*προηγούμενη δύναμη (Likelihood ratio chi-square=0,034, df=24, p=1). Η εκλογική διαφοροποίηση επηρεάζεται από δύο συμπληρωματικούς παράγοντες.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση που προηγήθηκε ανέδειξε μερικούς παράγοντες ερμηνείας της εκλογικής διαφοροποίησης του ΠΑΣΟΚ, που είναι ευδιάκριτη τόσο στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα Αθήνα και Θεσσαλονίκη όσο και στις υπόλοιπες πόλεις. Ας συνοψίσουμε τα ευρήματα των προηγούμενων παραγράφων:

α) Η περιοχή αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα ερμηνείας της εκλογικής μεταβλητότητας. Οι ψηφοφόροι των λαϊκών περιοχών τείνουν να απομακρύνουν την εμπιστοσύνη τους από το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, την ίδια στιγμή που ένα τμήμα των ψηφοφόρων των αστικών περιοχών δείχνει να μετατοπίζεται προς τους σοσιαλιστές.

β) Η επίδραση της περιοχής, αν και στατιστικά σημαντική, δείχνει να έχει μειωμένη αξία στην περίπτωση των άλλων πόλεων, πλην Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Στις υπόλοιπες πόλεις, οι λαϊκές περιοχές απομακρύνονται από το ΠΑΣΟΚ, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Ενώ όμως οι αστικές περιοχές στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη ενισχύουν το ΠΑΣΟΚ, στις άλλες πόλεις σε γενικές γραμμές απομακρύνονται από το ΠΑΣΟΚ, γεγονός που παρατηρείται και στις λαϊκές περιοχές. Αυτό που πρέπει όμως να σημειωθεί είναι ο διαφορετικός βαθμός απομάκρυνσης που σημειώνεται στις αστικές περιοχές σε σχέση με τις λαϊκές. Με άλλα λόγια, οι λαϊκές περιοχές εγκαταλείπουν το ΠΑΣΟΚ με πιο γοργούς ρυθμούς από όσο οι αστικές.

γ) Συνολικά, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη το κοινωνικό

στρώμα αναδεικνύεται ο σημαντικότερος παράγοντας διαμόρφωσης του εκλογικού αποτελέσματος (Πίνακας 5), αφού συσχετίζεται έντονα τόσο με την εκλογική διαφοροποίηση (επί μέρους $\chi^2=445,996$), όσο και με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (επί μέρους $\chi^2=770,212$). Η συσχέτιση της προηγούμενης εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ με την εκλογική διαφοροποίηση δεν εμφανίζεται σημαντική, αφού είναι διαμεσολαβημένη από τη συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης με την περιοχή. Δηλαδή, η περιοχή είναι τόσο έντονα συσχετισμένη με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (επί μέρους $\chi^2=770,212$), ώστε να μπορεί να θεωρηθεί χαρακτηριστικό της γνώρισμα. Έτσι, έμμεσα, η συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης με την εκλογική διαφοροποίηση φιλτράρεται μέσα από τη συσχέτιση μεταξύ περιοχής και διαφοροποίησης.

Στις υπόλοιπες πόλεις (Πίνακας 9), η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ συσχετίζεται τόσο με την περιοχή (επί μέρους $\chi^2=252,826$) όσο και με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993 (επί μέρους $\chi^2=618,080$). Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, λοιπόν, η εκλογική συμπεριφορά φαίνεται να έχει εντονότερα κοινωνικά χαρακτηριστικά απ' ό,τι στις άλλες πόλεις της Ελλάδας.

Τελικά στις εκλογές του 1996, δεν παρουσιάζεται ομοιότροπη συμπεριφορά των κοινωνικών στρωμάτων κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι συνηθισμένο στην Ελλάδα. Μέχρι τώρα όταν ένα κόμμα ανέβαινε σε ποσοστά πανελλαδικά, ανέβαινε παντού, και όταν έχανε σε ψήφους, είχε πτώση παντού έστω και με κάποιες αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή και από κοινωνική ομάδα σε κοινωνική ομάδα.

Υπό αυτήν την έννοια, η επιρροή του πολιτικού στοιχείου και της πολιτικής συγκυρίας ή/και της πολιτικής ιστορίας στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς έμοιαζε κυρίαρχη. Τώρα φαίνεται, σύμφωνα με την εργασία μας, πως οι κοινωνικές ομάδες (τουλάχιστον σε ό,τι αυτό αφορά το ΠΑΣΟΚ στις δύο μεγάλες πόλεις της χώρας) δείχνουν να συμπεριφέρονται περισσότερο κοινωνικά παρά πολιτικά. Οι μετατοπίσεις από και προς το ΠΑΣΟΚ δείχνουν να έχουν βαθύτερες αιτίες από αυτές που δημιουργεί η δυναμική ενός κόμματος μέσα στην εκλογική συγκυρία, και δείχνουν να συνδέονται με τη διαφορετική ποιότητα και τον διαφορετικό προσανατολισμό των προσδοκιών που έχουν οι κοινωνικές ομάδες από το ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Κώστα Σημίτη.

Η μεγάλη πτώση του ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές περιοχές και η ταυτόχρονη άνοδός του στα υψηλά κοινωνικά στρώματα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στις εκλογές του 1996, αποτελούν επίσης δύο από τα βασικά στοιχεία που ανέδειξε η εργασία αυτή. Τη στιγμή λοιπόν που το ΠΑΣΟΚ έδειχνε να θέλει να αλλάξει και κινούνταν προς μια περισσότερο μετριοπαθή και «κεντρώα» κατεύθυνση⁸ (Ζαφειρόπουλος - Μαραντζίδης, 1998), έχανε ένα τμήμα της παραδοσιακής του λαϊκής εκλογικής βάσης. Ενδεχομένως, λοιπόν, τη στιγμή που οι σοσιαλιστές του ΠΑΣΟΚ έρχονταν ιδεολογικά κοντύτερα στο βασικό αντίπαλο κόμμα τους, αυτό της Νέας Δημοκρατίας, ένα τμήμα των ψηφοφόρων των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων έδειχνε να τους εγκαταλείπει. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που το ΠΑΣΟΚ ήταν, ή φαινόταν πως ήταν, λιγότερο πρόθυμο να ενδιαφερθεί για τα θέματα που απασχολούσαν τις ασθενέστερες τάξεις, αυτές απομακρύνονταν από τους σοσιαλιστές. Φαίνεται όμως ότι λειτούργησε και το αντίθετο: η εικόνα αυτή του υπό μετάλλαξη ΠΑΣΟΚ οδήγησε στις κάλπες τους ψηφοφόρους που είτε είχαν απομακρυνθεί πολύ νωρίς από αυτό είτε δεν το είχαν ποτέ προσεγγίσει.

Τα εκλογικά αποτελέσματα του 1996 έδειξαν, λοιπόν, πως το ΠΑΣΟΚ διεύρυνε το φάσμα της διαταξικότητας της εκλογικής του βάσης, μια διεύρυνση που φαίνεται να συνδέεται με το αδυνάτισμα του δεσμού του με τα λαϊκά στρώματα – στοιχείο εξάλλου που φαίνεται να χαρακτηρίζει το σύνολο της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Przeworski – Sprague, 1986· Moschonas, 1997, 1998).

Το γεγονός πως η παραπάνω ανάλυση δείχνει να έχει κυρίως εφαρμογή στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη είναι ένα ενδιαφέρον σημείο που απαιτεί μεγαλύτερη διερεύνηση. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι περισσότερο σαφής, και τα όρια των κοινωνικών συνόρων μοιάζουν περισσότερο ξεκάθαρα στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα σε σχέση με την επαρχία. Με άλλα λόγια, στον ελληνικό επαρχιακό χώρο οι κοινωνικές αποστάσεις είναι αρκετές φορές δυσθεώρητες, και οι τοπικές ιδιομορφίες έχουν το ειδικό τους βάρος στη διαμόρφωση των εκλογικών συμπεριφορών των ατόμων. Ενδεχομένως, επίσης,

8. Ο Σπουρδαλάκης (1998) χαρακτηρίζει αυτή τη μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ ως πορεία μετατροπής του σε κόμμα κρατικής διαχείρισης, προφανώς υπονοώντας τη βαθμιαία εγκατάλειψη των σοσιαλιστικών οραμάτων για ριζική αλλαγή της κοινωνίας.

θα πρέπει να ληφθεί ιδιαιτέρως υπόψη το βάρος του πολιτικού παρελθόντος (π.χ. το βίωμα του Εμφυλίου και οι διαχωριστικές γραμμές που αυτός παρήγαγε), που ίσως να παίζει πολύ μεγαλύτερο ρόλο στις επαρχιακές πόλεις από ό,τι στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Φυσικά αυτή είναι μια υπόθεση προς διερεύνηση. Εντέλει οι διαφορές στη συμπεριφορά μεταξύ Αθήνας και Θεσσαλονίκης, από τη μια, και επαρχιακών πόλεων, από την άλλη, μπορεί να αναδεικνύουν τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά στοιχεία που αξίζει να μελετηθούν παραπέρα, καθώς αυτά ενδέχεται να συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στην εκλογική δύναμη των κομμάτων.

Πάντως, παρά τις απώλειές του το ΠΑΣΟΚ εξακολουθεί να παραμένει το κόμμα εκφραστής ενός μεγάλου τμήματος των λαϊκών στρωμάτων, έστω και αν αυτά δεν ακολουθούν με μεγάλο πια ενθουσιασμό. Το σημαντικό ερώτημα εδώ είναι αν αυτή η τάση απομάκρυνσης που παρατηρήθηκε στις εκλογές θα πάρει μονιμότερα χαρακτηριστικά ή απλώς θα δείξει έναν συγκυριακό χαρακτήρα. Αν το πρώτο αποδειχτεί αληθινό, τότε είμαστε στην αρχή σημαντικών μεταβολών στο ελληνικό εκλογικό τοπίο. Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται στο τέλος αυτής της εργασίας αφορά στην ικανότητα του ΠΑΣΟΚ να κερδίζει μελλοντικά και ψηφοφόρους αστικών περιούχων των επαρχιακών πόλεων. Αν αυτό συμβεί στα μεγέθη που παρατηρήθηκε στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, τότε δε θα πρόκειται απλώς για εκλογικές μεταβολές αλλά για την εκδήλωση σημαντικών κοινωνικών διεργασιών που, από τη μια, θα αποτυπώνουν τη συγκλίνουσα πορεία της ελληνικής επαρχίας με την Αθήνα και, από την άλλη, θα σημαίνουν την εξεύρεση από την πλευρά του νέου ΠΑΣΟΚ μιας νέας κοινωνικής δεξαμενής άντλησης ψήφων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΘΗΝΑΙΟΣ, Α. (1983), *Περιφερειακές ανισότητες και εκλογική συμπεριφορά. Οικολογική ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς στη Θεσσαλονίκη*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1996), «Το ΠΑΣΟΚ στον αστερισμό της σοσιαλδημοκρατίας», στο Σ. Παπασηλιόπουλος, ΠΑΣΟΚ. Κατάκτηση και άσκηση εξουσίας, Σιδέρης, Αθήνα, σ. 55-66.

- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΔΩΔΟΣ, Δ. (1988), *Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι*, Διδακτορική διατριβή, Επετηρίδα ΑΠΘ.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α. (1991), *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Αθήνα, Πολίτης.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1995), *Ποσοτικές μέθοδοι στην ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς*, Διδακτορική διατριβή, Επετηρίδα ΑΠΘ.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. - ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ, Ν. (1998), «Κοινωνικές μεταβολές στην εκλογική βάση και τον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, 1996-1998», ανακοίνωση στο πλαίσιο του επιστημονικού συμποσίου «Η νέα Σοσιαλδημοκρατία στην αλλαγή του αιώνα», Διοργάνωση Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου 18-19/5/98.
- ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ, Δ., (1990), «Ψήφος και ιδεολογία», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 238-248.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ, Θ. (1992), «Κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 67-140.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ, Θ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. - ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Μ. (1992), «Χωρική και κοινωνική διάσταση της ψήφου στην Αθήνα: Τάσεις εξέλιξης 1981-1990», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 163-186.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1997), «Οι Τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ. 179-196.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1990), «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο συλλογικό έργο, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1997), «“ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ” και “ΑΝΑΠΟΦΑΣΙΣΤΟΙ”». Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ.197-207.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1988), *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1998), «Από το “Κίνημα Διαμαρτυρίας” στο “Νέο ΠΑΣΟΚ”», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 15-74.
- JOHNSTON, R.J. - PATTIE, C.J. - RUSSEL, A.T. (1993), «Dealignment, spatial polarisation and economic voting. An exploration of recent trends in British voting behaviour», *European Journal of Political Research*, τόμ. 23, σ. 67-90.
- LYRINTZIS, C. (1984). «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism», *West European Politics*, τόμ. 7, σ. 99-118.

- MOSCHONAS, G. (1997). «Quo Vadis Social-democratie?», στο M. Vakaloulis - J.M. Vincent, *Marx après les marxismes*, τόμ. 2, L'Harmattan, Παρίσι, σ. 285-319.
- MOSCHONAS, G. (1998). «Social-democratie et electorat ouvrier, le relachement du lien social», *Actuel Marx*, τόμ. 23, σ. 93-115.
- PRZEWORSKI, A. - SPRAGUE, J. (1986), *Paper Stones. A History of Electoral Socialism*, University of Chicago Press, Σικάγο.